

De handen van 'het genie'

Polderwerkers in de negentiende eeuw

De 'eerdienst van het genie' noemde de protestantse dichter Isaïc da Costa in 1840 de verworvenheden van de moderne tijd. Tussen Amsterdam en Haarlem had kort daarvoor de eerste stoomtrein van ons land gereden. De voorbereidingen voor een nieuw mega-project, de droogmaking van het Haarlemmermeer, waren juist begonnen. Voor Da Costa en zijn geestverwanten binnen het 'Réveil' waren het tekenen van de nieuwe tijd die aanbrak. Een tijd, zo waarschuwden zij, waarin de eerbied en het ontzag voor de Schepper niet mochten worden verwaarloosd, ondanks de indrukwekkende prestaties waartoe de scheppende mens in staat bleek. En 'het genie' bleek tot veel in staat, zo zouden ook de decennia die volgden leren. Naast deze beperkte vorm van godsdienstig getinte techniek-kritiek kleeft er nog een aardser luchtje aan de negentiende-eeuwse civiele ingenieurskunst: de geur van het zweet van talloze handarbeiders. Of het nu een kanaal, een dijk of een droogmakerij betrof, zonder de handen van de zogenaamde polderwerkers waren de plannen van de ingenieurs onuitgevoerd gebleven. Terwijl de kunstwerken en hun geestelijke vaders terecht de nodige aandacht in de historische waterstaatsliteratuur hebben gekregen, zijn de polderwerkers hierin stiefkinderlijk bedeed.¹ Het (deels geromantiseerde) leven en werk van polderwerkers was wel menigmaal het onderwerp van contemporaine geschriften. In combinatie met de verspreide gegevens uit de historiografie geven deze negentiende-eeuwse beschrijvingen een aardig beeld van de harde praktijk op de werkvloer bij grote openbare werken. Behalve 'het genie' hebben ook 'de handen' een wezenlijke bijdrage geleverd aan de modernisering van ons land op infrastructureel en waterstaatkundig gebied in de negentiende eeuw. Daarom deze excursie naar het leven in en rond negentiende-eeuwse bouwputten. Dit artikel heeft niet de pretentie de ontwikkeling van het werk en de arbeidsomstandigheden van de polderwerkers in de tweede helft van de vorige eeuw uitputtend te bespreken. Het is geschreven op basis van een relatief beperkt onderzoek naar de praktijk op de werkvloer dat is verricht in het kader van het gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Rijkswaterstaat. Uitgangspunt vormde daarbij een onderzoek van het ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel uit 1910 naar het (verdwijnde) werk en leven van polderjongens in Nederland.² Met de vraag in het achterhoofd: wat verdween er nu eigenlijk en waarom? – is geprobeerd de indrukwekkende bouwactiviteiten van de Rijkswaterstaat in genoemde periode vanuit de optiek van de werkvloer te bekijken.

'Sliedrechtse Rietbroeken' en 'Brabantse Negenwekers'

"Armoede springt op 't eerste gezicht in 't oog. Armoede met al wat ze wanstaltigs en akeligs heeft. Hier naderen wij de uit stroo en sparren gebouwen hut van den polderjongen. Voor de uit een enkele plank samengestelde deur staat zijn schuierwagen en spade en aan den wal ligt zijne met zoden geladene vletschuit vastgemeerd. 't Zijn de eenige wapenen waarmede hij het element bestrijdt, de doode machines die zijn kracht in beweging brengt; ginds op eenigen afstand verheft zich

Eric Berkers

97

¹ Eén van de weinige uitzonderingen vormt J. Sprenger en V. Vrooland, 'Dit zijn mijn beren!'. Een onderzoek naar de arbeidsverhoudingen bij de aanleg van het Noordhollands Kanaal (Amsterdam 1976). Ook J. Lucassen besteedt in zijn dissertatie enige aandacht aan polderwerkers: *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 1984), m.n. 83-90.

² *Twee eeuwen Rijkswaterstaat* (Zaltbommel 1998); *Verslag omtrent een onderzoek naar het leven der polderjongens* ('s-Gravenhage 1910).

de jeneverkrocht, waar de opbrengst van den arbeid zijner handen wordt verbrast, zijn lichaam ontzenuwd en zijne ziel van 't laatste edel beginsel dat veellicht hem nog bleef, wordt beroofd.”³

‘Polderwerker’ of ‘polderjongen’ was de verzamelnaam van alle kanaalgravers, dijkbouwers, droogleggers, rijswerkers, steenzetters, kortom van alle grond- en handwerkers die hun krachten bij de aanleg van publieke werken aanwendden. Hun bestaan gaat dan ook zover terug als er in ons land publieke werken werden ondernomen. In de Middeleeuwen treffen we ze al aan. En niet alleen in Nederland, want hun vertrouwde met graaf- en rijswerk voerde hen naar projecten tot ver over de landsgrenzen.⁴ In hoeverre de leef- en werkwijze van de negentiende-eeuwse polderwerker afweek van zijn middeleeuwse voorganger is niet duidelijk. De arbeidsomstandigheden zoals die in de vorige eeuw hebben bestaan en die bijvoorbeeld tot uiting komen in het aangehaalde citaat, doen echter vermoeden dat er eeuwenlang weinig was veranderd.

Over het algemeen werkten negentiende-eeuwse polderwerkers in groepen. Tien tot twintig dorps- of buurtgenoten vormden een ploeg, die van werk naar werk trok.⁵ Een ploeg- of putbaas werd gekozen, wiens taak het was te onderhandelen met de aannemer van een bestek over loon en arbeidsvoorwaarden van zijn ploeg. De putbaas kreeg het geld voor de salarissen van de aannemer en betaalde op zijn beurt eens per week (of eens per twee weken) zijn arbeiders uit. Als de putbaas gekozen was door de ploeg en de ploeg een gemeenschappelijke (veelal geografische) achtergrond had, zorgde de sociale controle er wel voor dat de uitbetaling eerlijk geschiedde. Maar het kwam ook voor – en dit zal in de loop van de eeuw steeds vaker zijn gebeurd – dat een ervaren polderwerker bij de aanvang van een groot openbaar werk zelf een ploeg ging samenstellen uit de vele losse polderjongens. De band tussen de werkers onderling was dan veel losser.

Bij de aanleg van het Merwede-kanaal bijvoorbeeld bestond bijna de helft van de polderketen – de tijdelijke woonruimten van de polderjongens – uit dit soort bijeengeschaarde polderwerkers. De andere helft bestond uit dertien keten Zeeuws-Vlamingen, elf keten met jongens uit Bergen op Zoom en omstreken, drie keten uit Sliedrecht, twee uit Tholen en er was één ‘Friese keet’.⁶ Hoewel polderwerkers dus uit alle delen van het land kwamen, hadden de grootste groepen domicilie in Sliedrecht en omgeving. Ook uit het noorden en westen van Noord-Brabant en uit Zeeuws-Vlaanderen kwamen veel polderjongens.⁷

Het verschil tussen de diverse groepen openbaarde zich niet alleen in de gesproken dialecten. Wie bijvoorbeeld een polderkeet waarnam waarin relatief veel hout was verwerkt, wist bijna zeker dat deze werd bewoond door een groep ‘Sliedrechtse Rietbroeken’. Deze mannen waren gespecialiseerd in rij- en zinkwerk. Door hun kennis en kunde hiervan hadden zij zich tot de elite onder de polderjongens weten op te werken. Ze verdienden iets beter, wat dus terug te vinden was in het uiterlijk van hun keet.

Een andere categorie vormden de zogenaamde ‘Brabantsche Negenwekers’, “ranke mannen, van dof en donker uitzigt”. Zij verschilden van de anderen doordat ze slechts twee tot drie maanden (negen weken) per jaar als polderwerker arbeidden. Daarom ook waren ze niet zo hecht georganiseerd. Ze sloten zich meestal bij een niet complete groep aan en vervulden daarbinnen ook een uitzonderingspositie. Zo stonden ze bijvoorbeeld bekend om hun zuinige levensstijl. Meestal keerden ze dan ook met al hun verdiende geld na drie maanden terug naar hun huisgezin. Zo’n thuis ontbrak vaak voor de ‘gewone’ polderjongen en als deze al een vrouw en kinderen had, dan had hij daarmee een heel andere, lossere band.⁸

In het eerdergenoemde onderzoek van het ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel uit 1910, werden ook de Brabantse ‘Duizendpooters’ tot de polderjongens gerekend. Hiermee werd een groep arbeiders aangeduid – in dat jaar zo’n 500 personen groot – die gespecialiseerd was in grof metsel- en stukadoorwerk. Hun geografische herkomst beperkte zich tot de dorpen Vught en Terheyden en nabije omgeving. Ook zij trokken van het ene openbare werk naar het andere. Dit waren echter slechts voor een klein deel waterstaatswerken. De ‘Duizendpooters’ werkten vooral in de woningbouw, waarmee zij zich dus duidelijk onderscheidten van de overige

3 C. v. E. van der Bilt la Motte, ‘In den polder. Een blad uit mijn schetsboek’, *Casandria* 2 (1859), 102-103.

4 Zie voor bedijkingswerk door Nederlanders in het buitenland J. van Veen, ‘Inpolderingen in vroegere eeuwen door Nederlanders in het buitenland’, in: *De Ingenieur* (1939), A215-A219. Over zestiende-eeuwse polderwerkers in ons land: P.J.E.M. van Dam, ‘Gravers, ofzetteren en beriedragers. Werkgelegenheid aan de Spaarndammerdijk omstreeks 1510’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1992), 447-478; H. Schoorl, ‘t Oge (Hillegom 1979), 125-127; C. Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973), 34-38.

5 In een brief van de geneeskundig inspecteur voor Friesland en Groningen aan de minister van Binnenlandse Zaken uit 1867 is sprake van 10 à 12 werkers per ploeg; Rijksarchief in Limburg, archief Rijkswaterstaat (AR), inv.nr. 324. Bij de aanleg van het Merwedekanaal werden 12 à 14 mannen per ploeg geteld: R.P.J. Tutein Nolthenius, ‘Langs het Merwede-kanaal’, *Eigen Haard* (1890), 534-535. Zowel Burgler als Sprenger en Vrooland komen tot aantallen van 12 tot 20 arbeiders: R. Burgler, ‘Stakingen van polderwerkers in de 19e eeuw’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 6 (1979/80), 59; Sprenger en Vrooland, ‘Dit zijn mijn beren!’, 36.

6 Tutein Nolthenius, ‘Langs het Merwedekanaal’, 536.

7 *Verslag polderjongens*.

8 C.E. van Koetsveld, ‘Polderjongens’, *Ideaal en Werkelijkheid. Nieuwste schetsen en novellen* (Schoonhoven 1875², eerste druk 1868), 11.

polderwerkers. Bovendien woonden ze slechts bij hoge uitzondering in de typische polderketen. Meestal werden ze in logementen en kosthuizen ondergebracht.⁹

Polderjongens en hun omgeving

Voordat vanaf het einde van de negentiende eeuw de mechanisering van het grondverzet in zwang kwam, waren grote aantallen handarbeiders nodig. Bij de bedijkingswerken nabij Bath waren in 1773 bijvoorbeeld zo'n 3.000 polderwerkers werkzaam. De arbeid ten behoeve van de droogmaking van de Zuidplas deed in 1828 alleen al de bevolking van Schieland met 500 à 600 zielen toenemen. Bij de spoorweg- en kanaalwerken op Walcheren waren tegen 1870 maar liefst 8.000 tot 10.000 arbeidskrachten actief.

Voor de plaatselijke leefgemeenschappen had de komst van deze grote groepen polderwerkers meestal ingrijpende gevolgen. Herman de Man beschreef in 1927 in zijn verhaal 'Jan Allemachtig' wat de komst van een groep kanaalwerkers betekende voor een dorpsgemeenschap aan de Hollandsche IJssel:

“Toen het papieren besluit der kanaalverbreding en van herstel der sluiswerken afkwam, droogambtelijk in den stijl gesmoord, wier dat nu wel door menigeen als sein tot nieuw gebeuren begrepen, maar eerst toen de rare stoeterij werkgezellen afkwam, was de breuk der gewooneheid feitelijk en algemeen, want in de bevinding van oud en jong, van man of wijf. [...] Kranig volk wel – wier erkend; werksch maar rauw. – Onze Lieve Heer heeft er kwaai kans tusschen – zegde menig wijs rechtzinnig man, die hun doening afloerde. De herbergen zaten vol. Er wier gevloekt om 't andere woord, maar het is waar ze lieten het werk er niet voor staan.”¹⁰

De houding van de plaatselijke bevolking ten aanzien van de poldergasten was ambivalent. Enerzijds hadden ze natuurlijk een gunstig effect op de lokale en regionale middenstand, die zijn omzet zag stijgen. Bovendien kregen de ingelanden ervoor betaald als er keten van poldergasten op hun land mochten worden gebouwd.¹¹ Anderzijds kwamen met deze vreemdelingen ook andere waarden en normen mee naar de vaak traditionele leefgemeenschappen. De polderjongen bezat – zoals ook al uit bovenstaand citaat blijkt – “doorgaans [...] geene godsdienst dan zijn geweten”, aldus de negentiende-eeuwse auteur C.E. van Koetsveld. Bovendien waren ontevreden polderwerkers nagenoeg te vergelijken met huursoldaten die hun soldij niet op tijd ontvingen. Roof en plundering waren dan de methode om zich toe te eigenen waarop men recht meende te hebben. Het afbreken en stelen van hekken, brugleuningen en molens door polderjongens is voorgekomen bij de aanleg van het Noord-Hollands Kanaal. Ook ging men over tot het slachten van schapen en het melken van koeien, toen als gevolg van stakingen, de lonen weer eens niet waren uitbetaald.¹² Ook bij de werken aan het Grand Canal du Nord in 1809/1810 kwamen diefstal en plundering voor. Om ernstige ongeregelheden te voorkomen had de burgemeester van Meijel, waar veel kanaalarbeiders verbleven, een aantal verordeningen afgekondigd. Zo moesten alle herbergen om tien uur 's avonds sluiten en moest iedereen die arbeiders in de kost had, deze bij de 'Officier van Politie' laten registreren.¹³

De besturen van de gemeenten waar de polderjongens gelegerd waren, was er veel aan gelegen dat de aannemers hun verplichtingen jegens de poldergasten nakwamen. Die verplichtingen bestonden behalve uit het (op tijd) uitkeren van het loon bijvoorbeeld ook uit het beschikbaar stellen van materiaal voor de polderketen.

Werktijden en lonen

Ook als de aannemer al zijn verplichtingen nakwam – iets wat lang niet altijd gebeurde –, waren de arbeids- en leefomstandigheden bij grote openbare werken uitermate zwaar. In de eerste plaats was de werkdag zeer lang. Er werd niet zelden gewerkt zolang het licht was. Bij de kanaalwerken te Walcheren in de jaren 1860 begon de werkdag om half vijf 's ochtends en eindigde hij om zeven uur 's avonds.

⁹ *Verslag polderjongens*, 8.

¹⁰ H. de Man, *Jan Allemachtig en enkele andere verhalen* (Utrecht z.j. (1927)), 7, 10-11.

¹¹ Sprenger en Vrooland, *Dit zijn mijn beren!*, 63.

¹² Sprenger en Vrooland, *Dit zijn mijn beren!*, 40.

¹³ J. Lucassen en L.J. Lucassen, 'De arbeiders aan het Grand Canal du Nord, het traject Weert-Meijel-Venlo 1809-1810' *Medelo* 2 (1983), 41-49.

1. Een polderkeet bij de aanleg van het Merwedekanaal omstreeks 1890. De tekening is mogelijk van de hand van ingenieur R.P.J. Tutein Nolthenius van Rijkswaterstaat die in het populaire tijdschrift *Eigen Haard* (1890) een uitgebreid artikel over de aanleg van het kanaal schreef, waarbij hij oog had voor het leven en werk van de polderwerkers.

100

Eén van de daarbij aanwezige opzichters vond dergelijke werkdagen niet mis, zo liet hij het (Maastrichtse) thuisfront weten.

“Ici l’ouvrage ne manque pas non plus, mais nous l’avons un eu régularisé, de sorte que nous ne travaillons plus, hors des cas extraordinaires que les heures qu’on travaille aux travaux; c’est déjà joli, car les travaux commencent à 4 1/2 heures du matin et ne finissent qu’à 7 heures du soir.”¹⁴

Drie decennia later werd aan het Merwedekanaal gewerkt van 5.00 uur tot 19.00 uur met in totaal twee en een half uur pauze. Dit betekende dus 11,5 uur zware lichamelijke arbeid per dag. Ook Feike Visser, een 64-jarige polderjongen uit Groningen, die door de enquête-commissie naar de toestanden in de Nederlandse nijverheid in 1890 werd gehoord, bevestigde deze arbeidstijden. Hij zei in de regel te werken “van ’s morgens 5 tot des avonds 7 à 8 uur.” Op de vraag of dit er feitelijk op neer kwam dat er werd gewerkt zolang het licht was, verklaarde hij: “Ja, en ook wel langer, want in den maneschijn wordt tegenwoordig ook wel gewerkt, om het daggeld wat grooter te krijgen.”¹⁵

Eildert Postma, een 37-jarige grondwerker uit Amsterdam, werkte bij de verlegging van de Maasmond aan een graafmachine.

“De werktijd was daar van ’s morgens 4 tot ’s avonds 8 uur, en dan gebeurde het nog wel, wanneer er reparatiën waren aan den excavateur [een graafmachine, E.B.], dat men die ’s avonds na 8 uur moest verrichten. Zoo heb ik wel twee dagen en een nacht achtereen moeten werken, wat, waar zoo groote overvloed van werkkrachten aanwezig is, niet noodig is. Bovendien moesten ’s Zondags de ketels van den excavateur om de 14 dagen gewasschen worden, wat ik niet noodig achtte, en toen ik dit eens weigerde, werd ik aan den dijk gezet.”¹⁶

Tegenover deze lange werkdagen stond een gemiddeld dagloon dat varieerde van circa 70 cent per dag bij de droogmaking van de Zuidplas rond 1840 tot f1,25 bij de aanleg van het Noordzeekanaal twintig jaar later. Omstreeks 1890 kon dit loon oplopen tot f2,- of zelfs f2,50, zoals bij de aanleg van het Merwedekanaal. Niet voor iedereen waren dit soort bedragen echter weggelegd. Zoals toendertijd normaal was, verschilde de loonstandaard per streek. De eerder genoemde Feike Visser verdiende omstreeks 1890 in Groningen en omstreken niet veel meer dan f1,30 per dag. Ook verschilden de lonen voor diverse categorieën polderwerkers. In een begroting voor de aanleg van het Noord-Hollands Kanaal begin jaren 1820 schatte ingenieur van ’s rijks Waterstaat Jan Blanken de verdiensten van een ‘goed rij- en aardewerker’ op f1,60, van ‘gewone’ baggerlieden op f2,- en van ‘gewone’ werklieden op f1,30. Ofschoon deze bedragen aan de hoge kant lijken (was hier

14 C.M. Ghijsen, ‘Uit brieven van mijn vader, Carolus Mattheus Ghijsen, tijdens zijn verblijf te Veere (1868-1873) aan zijn familie gericht’, *Archief. Vroeger en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1961), 59.

15 *Verslag van de Enquête door de Statscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, 2e afdeling Groningen Band I* (z.p. z.j. (1890)), 183-184.

16 *Verslag Enquête Staatscie.*, 406-407.

sprake van slimme begrotingspolitiek of van onwetendheid met de situatie op de werkvloer?), blijken duidelijk de beloningsverschillen tussen meer en minder geschoolde en ervaren arbeidskrachten. Bijna honderd jaar later bestonden die verschillen nog steeds. De eerdergenoemde ‘Duizendpooters’ konden een weekloon van f20,- tot f25,- halen; rijswerkers f12,- tot f18,- en grondwerkers tussen f11,- en f14,-.¹⁷

Vergelijken we de lonen met die van andere arbeiders werkzaam voor de Rijkswaterstaat, dan lijkt de salariering van de polderwerkers op het eerste gezicht niet slecht. Zo verdiende een sluiswachter aan de Zuid-Willemsvaart in 1842 f300,- per jaar, wat neerkomt op ruim 80 cent per dag. Een sluis knecht daarentegen kreeg omgerekend slechts 55 cent per dag. Een Drentse arbeider aan de wegen (kantonnier) verdiende omstreeks 1850 een weekloon van drie gulden; niet veel meer dan 40 cent per dag. Ook omstreeks 1900 staken de dagverdiensten van de polderjongens niet ongunstig af tegen die van de genoemde waterstaatsbeambten. Het gemiddelde dagloon van een sluiswachter, van een sluis knecht en van een Drentse kantonnier bedroeg toen respectievelijk: f1,75, f1,14 en f1,-.¹⁸

Een gewone polderwerker had in de tweede helft van de vorige eeuw een dagloon dat in veel gevallen dus hoger was dan dat van veel ‘lagere’ waterstaatsbeambten. Dit betekent niet dat de polderjongen een hoger reëel inkomen genoot. Ten eerste had hij slechts werk gedurende het arbeidsseizoen. Wat hij tussen april en oktober verdiende, moest hij gedeeltelijk opzijleggen voor de wintermaanden. Het gezegde ‘de winter is om te slapen’ gold dan ook slechts voor die polderwerkers die in het zomerseizoen voldoende hadden verdiend.¹⁹ Bovendien had de polderwerker gedurende het werkseizoen weliswaar gratis logies, maar hij moest er toch een woning op na houden voor zijn (eventuele) gezin en voor de wintermaanden. Daarentegen hadden veel waterstaatsbeambten het hele jaar door het genot van een vrije rijkswooning. Bovendien konden zij hun verdiensten wat opvijzelen door het exploiteren van een winkeltje of café en hadden ze vaak een eigen moestuin. Ook de fooien die vooral kanaalbeambten kregen, vormden niet zelden een aardige bijverdiensite.

Een andere niet te verwaarlozen aanslag op het loon van menig polderwerker deed de alcohol. Herbergiers, aannemers en ploegbazen speelden hierbij soms een minder fraaie rol. Dit gold vooral bij ploegen polderjongens zonder geografische binding. De ploegbaas had binnen dergelijke groepen een duidelijk andere positie: hij was niet zozeer een *primus inter pares* maar werd meer als een onderaannemer beschouwd. Hij was veel eerder geneigd om zelf een groter geldelijk voordeel te verwerven. Een mogelijkheid hiertoe had hij door het salaris niet in de keet uit te betalen maar in één van de vele herbergen. De ploegbaas gooide het soms op een akkoordje met de herbergier. Hij liet de werkers dan bijvoorbeeld extra lang wachten alvorens tot uitbetaling over te gaan, zodat er de nodige sterke drank werd geconsumeerd. Niet alleen de herbergier werd er zo beter van, maar deze zorgde er ook wel voor, door de ploegbaas te belonen, dat dergelijke winstgevende praktijken in stand bleven. Drankmisbruik was dan ook een veel voorkomend verschijnsel, waarover de eerder genoemde enquête-commissie zich bezorgd toonde. Overigens bleek de mate van het alcoholgebruik regionaal bepaald. “Die van buiten komen, zoals de Noordbrabanters, zijn de slimsten [ergsten, E.B.] niet wat het drankgebruik betreft. Die daar veel gebruik van maken zijn meest uit Friesland, Groningen en Holland. Die vreemden houden meer centen over”, aldus Feike Visser.²⁰

De navolgende beschrijving van de thuiskomst op zaterdagavond van een polderwerker, zal dan ook niet zelden de waarheid benaderd hebben.

“Jan stapt eindelijk binnen; ’t is een forsche, kloeke, blonde vent, met een eerlijk en open gezicht, nu alleen wat verhit, ten gevolge van de ‘flesch’ die hij nog al tamelijk schijnt aangesproken te hebben. Mieke bewijst dat ze een verstandige vrouw is; geen verwijt, dat slechts verbitteren, geen klagt, die toch niet baten kan, komt haar over de lippen. ’t Is zoo als ’t is, meent zij al kan ’t ook anders en ook beter. Morgen ochtend, als die booze dampen er uit zijn, zal zij hem wel eens onder handen nemen. Toch ontglipt haar een zucht; van ’t heden ontvangen weeggeld heeft zij nog geen penning

17 *Verslag polderjongens*, 8, 15, 20.

18 Rijksarchief in Limburg (RAL), AR, inv.nrs. 272, 318, 322, 326; Rijksarchief in Noord-Brabant (RANB), AR, inv.nr. 83, dossiernr. 167; R.I.A. Nip, *De weg langs de vaart. De geschiedenis van de weg langs de Drentsche Hoofdvaart van Assen tot Pijlebrug* (z.p. 1985), 34-35.

19 *Verslag polderjongens*, 13.

20 *Verslag Enquête Staatscie*, 185; Tutein Nolthenius, ‘Langs het Merwedekanaal’, 536-537.

gezien en Jan, die te voren altijd met de hand in den zak binnen kwam, maakt nu geen enkele 'mine', die bewijst dat het kapitaal van beheerder wisselen zal."²¹

Hygiëne en gezondheidszorg

Naast slechte hygiënische omstandigheden op de bouwplaatsen, was het bovendien treurig gesteld met de opvang van zieken en gewonden.

"De woningen, waarin deze mensen meestal verblijf houden en waarvoor de aannemer volgens gebruik moet zorgen, zijn zeer bekrompen en opgetrokken uit klei en stro, die niet genoegzaam voor regen en wind beschutten. In het midden van het vertrek is eene kuil in den grond gegraven die tot stookplaats dient, terwijl de deur zoowel een uitgang verschaft voor de rook als den toegang voor lucht en licht. Aan het einde is tot ligplaats voor 10 à 12 personen over de meestal vochtige grond eenig vuil en stinkend hooi of stroo uitgespreid, hetwelk dikwijls van ongedierte wemelt. Bijna overal bestaat behoefte aan goed drinkwater en bij gebrek aan privaten en eene verzamelbak voor asch en afval, is de gansche omtrek bedekt, met allerlei vuil en uitwerpselen."²²

De 'moeraskoorts', de zware leefomstandigheden en de harde arbeid eisten hun tol. Inspecteur Schraver schreef in 1803 over een "voorbeeldlooze menigte zieken, die dagelijks uit de ploegen vallen en sterven."²³ Speciale medische voorzieningen bij grote openbare werken bestonden niet in het begin van de negentiende eeuw. Hoewel de bevolking ter plaatse soms met het inwonertal van een groot dorp werd uitgebreid, moesten de lokale geneeskundigen hulp bieden in geval van ziekten of ongevallen. Ten behoeve van het graven van het Noord-Hollands Kanaal had het stedelijk gasthuis van Amsterdam aangeboden de zieke arbeiders te verplegen. Men had echter óf de capaciteit van het ziekenhuis schromelijk overschat, óf de gezondheidsrisico's van de arbeiders onderschat, want men bleek niet in staat om alle zieken op te vangen. De hoofdstad vroeg de gouverneur van de provincie dan ook maatregelen te treffen om de zieken in lokalen bij het werk op te vangen.²⁴ In de loop van de negentiende eeuw werd in de gezondheidszorg voor polderwerkers enige vooruitgang geboekt. Zo werd in 1843 bij de bedijking van de Hollarepolder (Tholen) een veldziekenhuisje ten behoeve van de grondwerkers gecreëerd. De oudste dijkwerker aldaar, J.F. van Bastelaar, sprak in een rijmpje zijn verbazing uit over een dergelijke moderniteit:

"Hetwelk ik nooit en heb gezien in polderwerk,
Dat is een Ziekenhuis, of wel een Hospitaal,
[...]
O, heilzaam Hospitaal, die ik nog nooit voor dezen
In polders heb beschouwd om krankten te genezen."²⁵

Ook bij de grote spoorweg- en kanaalwerken op Walcheren in de jaren 1860 waren extra medische voorzieningen getroffen. Door de aannemers was een ziekenkas in het leven geroepen en een arts stond een groep van ongeveer 1.000 arbeiders bij. Met name in de zomer van 1868 kreeg hij het druk. Vooral door het slechte drinkwater werden velen ziek. De minister van Binnenlandse Zaken, wellicht op de hoogte gebracht door zijn ambtenaren van de Waterstaat, beval de Zeeuwse burgemeesters en wethouders zuiver drinkwater van elders aan te laten voeren en gratis ter beschikking te stellen. Daarop werd met schepen (goedgekeurd) kanaalwater uit het kanaal van Gent naar Terneuzen aangevoerd.²⁶ Bij dergelijke zware omstandigheden en gebrekkige medische voorzieningen was het voor polderjongens natuurlijk zaak zoveel mogelijk op de eigen gezondheid te letten. Ter voorkoming van ziekten bestond er dan ook een soort ongeschreven reinheidswet voor de keetbewoners onderling. Het was de regel om zich wekelijks te verschonen. Als een polderjongen dit naliet, verkochten de anderen zijn schone kleren onder elkaar als zijnde overbodig. De smeerpots kon slechts tegen betaling van één à twee gulden (een dagloon) zijn eigendommen terugkopen. Door dit soort sociale controle en regels werd getracht de keten leefbaar te houden.²⁷

21 Van der Bilt la Motte, 'In den Polder', 114-115.

22 Geciteerd in een brief van de minister van Binnenlandse Zaken (BiZa) aan de Commissaris des Konings in Limburg, d.d. 6-11-1867: RAL, AR, inv.nr. 324.

23 Geciteerd in: M.P. de Bruin, 'De waterstaatsdienst in Zeeland en zijn eerste hoofdingenieur Andries Schraver', *OTAR, Technisch tijdschrift van de waterstaatkundige ambtenaren van de Rijkswaterstaat* 35 (1950), 99.

24 Sprenger en Vrooland, 'Dit zijn mijn beren!', 40.

25 J.F. van Bastelaar, *Het snipperuurtje of omstandig verhaal over het bedijken en droogmaken van den nieuwen polder bij Oud-Vossemeer* (Tholen 1843), geciteerd in: M.P. de Bruin, 'Over dijkgraven en polderjongens', *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1970), 108.

26 Ghijssen, 'Uit brieven van mijn vader', 56-57, 61.

27 Tutein Nolthenius, 'Langs het Merwedekanaal', 535.

2. Onder het wakend oog van onder meer opzichter Winterterp van Rijkswaterstaat (voor zijn dienstwoning met zontje aan de hand) poseren vier rijswerkers, voordat een rijshouten zinkstuk naar de havendam van Terschelling wordt versleept, 1896. Foto: Gemeentemuseum 't Behouden Huys, Terschelling.

“De plicht der menselijkheid”

De geneeskundig inspecteur voor Groningen en Friesland constateerde eind jaren 1860 een hygiëne-probleem bij openbare werken in die provincies. Dit achtte hij één van de oorzaken “tot het ontstaan van vele ziekten en [...] epidemiën, die zich snel over de gansche bevolking verbreiden en tal van slachtoffers eischen te meer daar de ongunstige omstandigheden waaronder de zieken verkeerden hunne herstelling zeer bemoeijelijkt.” Hij stelde dan ook voor om in de aanbestedingsvoorwaarden voor de aannemers een bepaling op te nemen,

“die den aannemer verplicht, goede woningen of keeten te bouwen tot huisvesting der werklieden ingerigt naar een voor te schrijven model, waarin voor eene behoorlijke ruimte, doelmatige verlichting, luchtverversching, ligging en goed drinkwater, benevens voor afzonderlijk staande stookplaatsen en privaten behoort gezorgd te worden, terwijl op eene niet te ver verwijderde plaats eene loods of tent tot verpleging van zieken moet bestemd zijn.”

Weliswaar zou hierdoor de aannemingsom hoger worden, zo verwachtte de arts, “maar wij zullen daardoor voldoen aan de plicht der menselijkheid die op ons rust”.²⁸

De minister sprak er vervolgens over met de hoofdinspecteur en vond het onderwerp “van zoo groot belang” dat hij alle Commissarissen des Konings aanschreef om hun gevoelens hieromtrent te vernemen. Hoewel niet alle reacties bekend zijn, is duidelijk dat er verschillend over werd gedacht. De Limburgse ingenieur Stieneker bijvoorbeeld berichtte aan ‘zijn’ Commissaris dat een dergelijke maatregel voor hun provincie niet nodig was. “Wanneer eenig werk aan de rivier de Maas of aan één der kanalen wordt uitgevoerd, zulks nagenoeg altijd plaats heeft in de nabijheid van één of meer dorpen en daar het arbeidsloon in dit gewest betrekkelijk laag is, zoo nemen de aannemers bij voorkeur arbeiders uit de landstreek in de nabijheid der werken gelegen.”²⁹ Limburg zal trouwens een uitzondering zijn geweest daar de meeste polderwerken in dunbevolkte gebieden plaatsvonden. Bij de grotere projecten kwamen de grondwerkers meestal van heinde en verre. De eerder genoemde Visser bijvoorbeeld verklaarde voor de enquête-commissie in de Haarlemmermeerpolder te hebben gewerkt, in Duitsland bij de spoorwegaanleg, aan het Nieuwe Diep, te Amsterdam en nu (circa 1890) te Groningen.³⁰

Nadat de minister alle rapporten van de gouverneurs had gekregen besprak hij de kwestie met de Waterstaats-top. Geconcludeerd werd dat het idee van de geneeskundig inspecteur om alle arbeiders betere woonruimten te verschaffen niet werd gedeeld.

²⁸ Geciteerd in een brief van de minister van BiZa aan de Commissaris des Konings in Limburg, d.d. 6-11-1867: RAL, AR, inv.nr. 324.

²⁹ Brief van ingenieur Stieneker aan de Commissaris des Konings in Limburg, d.d. 16-12-1867: RAL, AR, inv.nr. 324.

³⁰ *Verslag Enquête Staatscie.*, 406-407.

“Ambachtslieden toch, zooals steenhouwers, metselaars, timmerlieden enz. weten zich gewoonlijk voor eigen rekening kost en slaapruimte te verschaffen, of wel, zoo de gelegenheid daartoe ontbreekt, bouwen zij veelal met materialen door den aannemer verstrekt en door hen zelf verwerkt gemeenschappelijke en in de meeste opzigten voldoende loodsden, terwijl de arbeiders bij oever- of baggerwerken veelal in vaartuigen huisvesting houden.”³¹

Alleen de ‘echte’ polderjongens, de grondwerkers dus, zouden eventueel voor betere huisvesting in aanmerking komen, vond de minister. Het probleem was echter dat “eene makkelijke verplaatsing van huisvesting al naar gelang den voortgang der werken van overwegend belang is, en die, reeds uit dezen hoofde alleen van andere moeyelijk te verplaatsen woningen niet gediend zouden zijn.” Het de aannemers voorschrijven van een algemeen type van arbeiderswoningen voor grondwerkers vond de minister dan ook ondoelmatig.

Toch was de minister niet geheel doof voor de grieven van de geneeskundig inspecteur. Hij vond dat bij het opmaken van de bestekken “zoodanige maatregelen worden verordend als noodig te achten zijn om in de meest dringende behoeften aan reinheid, luchtversching, drinkwater enz. te voorzien.”³² Minister Fock legde de aannemers de volgende concrete verplichtingen op. Ten eerste moesten ze het terrein rondom de woningen schoon houden en bedorven of stilstaande poelen dempen. Er moest regelmatig zuiver drinkwater en voldoende stro om op te liggen worden aangevoerd. Ook moesten ze voldoende toiletten plaatsen. Er dienden ramen in de hutten te zijn die bovendien konden worden opengezet. Tenslotte moesten de aannemers de nodige geneeskundige hulp en medicijnen beschikbaar stellen. Dit laatste kon wel gebeuren, zo vond Fock, met het geld dat de polderwerkers oprachten ten behoeve van de ziekenkas. De aannemers hoefden hiervoor dus niet financieel op te draaien. Ziektekosten bleven dus over het algemeen werknemerskosten.³³

Pas omstreeks de eeuwwisseling zou de leef- en woonsituatie van de polderwerkers sterk verbeteren. Zowel de vernieuwde ‘Algemeene Voorschriften voor de uitvoering en het onderhoud van werken onder beheer van het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid’ (vastgesteld op 1 februari 1901), als de totstandkoming van de ‘Gezondheidswet’ (21 juni 1901) en de ‘Woningwet’ (22 juni 1901) waren hiervoor verantwoordelijk.³⁴

Besluit: Het genie krijgt nieuwe handen

Polderjongens waren voor hun bestaan afhankelijk van de vraag naar handarbeid bij publieke werken. Tegen het einde van de negentiende eeuw braken voor hen dan ook moeilijke tijden aan. De grote bouwactiviteit in de jaren 1860-1890 had een generatie polderwerkers volop van werk voorzien. Met het gereedkomen van de werken in het kader van de aanleg van de staatsspoorwegen en werken als de aanleg van het Noordzeekanaal, de Nieuwe Waterweg en het Merwedekanaal verdween een groot deel van de vraag naar hun arbeid. Bovendien deed de mechanisatie zijn intrede in het grondverzet en zorgde de toepassing van nieuwe materialen als gewapend beton voor steeds minder arbeid bij de traditioneel ambachtelijke steenzetters. Een bijkomend probleem voor de polderjongens in het zich steeds meer ordenende Nederland, vormde hun ongebonden nomaden-achtige bestaan. Zo was tijdens het onderzoek van de Directie van de Arbeid uit 1910 gebleken dat sommige gemeenten afkerig waren van het tewerkstellen van grote ploegen arbeiders ‘van buiten’ op hun grondgebied. ‘s-Gravenhage had bijvoorbeeld in de bestekken voorgeschreven “dat zooveel mogelijk van de hulp van ingezetenen moet worden gebruik gemaakt.”³⁵

De gevolgen van deze ontwikkelingen bleven niet uit. Voor de polderwerkers werd het steeds moeilijker hun traditionele bestaan te handhaven. Sommigen konden zich aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden en bleven in de waterbouw werkzaam. Zo had een grote groep rijswerkers, die zijn werk in de kadebouw te Rotterdam met de toepassing van gewapend beton zag verminderen, zich in

31 Brief van de minister van Binnenlandse Zaken (Fock) aan de Commissaris des Konings in de provincie Noord-Holland, d.d. 26-10-1868: Rijksarchief Noord-Holland, archief van de hoofd-ingenieur-directeur van de Rijkswaterstaat in de directie Noord-Holland (1807) 1811-1930, inv.nr. 384, dossier 1868.

32 Ibidem.

33 Ibidem.

34 Zie de openingsrede van het zevende congres voor openbare gezondheidsregeling door voorzitter ir. J.F.W. Conrad, d.d. 6-6-1902, in: *Tijdschrift voor sociale hygiëne en openbare gezondheidsregeling* 4 (1902), 203-210.

35 *Verslag polderjongens*, 3.

betrekkelijk korte tijd het werk van ijzerbinder en -vlechter eigen gemaakt. Anderen zochten hun toevlucht in het buitenland. Met de export van de kennis en ervaring van Nederlandse ingenieurs en aannemers trok ook een deel van hun 'handen' mee over de grens. Van de circa 700 Sliedrechtse arbeiders op de baggermolens werkte omstreeks 1910 meer dan een kwart in het buitenland. Veel grondwerkers zochten hun heil in Duitsland.³⁶ Een groot deel van de polderjongens moest echter een nieuw bestaan zien te vinden als ongeschoolde industrie-arbeider of in de landbouw.

Met het verdwijnen van de polderwerkers naar het buitenland of naar andere sectoren van de arbeidsmarkt stierf in het begin van de twintigste eeuw een categorie arbeiders met een specifieke levensstijl uit. Deze stijl paste wel in een traditioneel-ambachtelijke samenleving, maar niet meer bij een modern-industrieel land.